

В.Г.Качан, кандытат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага
і рускага мовазнаўства
БДПУ імя Максіма Танка

Асаблівасці скланення прозвішчаў у сучаснай беларускай мове

Асноўныя цяжкасці і памылкі ва ўжыванні беларускіх прозвішчаў звязаны ў першую чаргу з адказам на пытанне: скланяецца ці не скланяецца тое ці іншае прозвішча?

У адрозненне ад агульных назоўнікаў, у аснове скланення якіх ляжыць паняцце граматычнага роду (мужчынскі, жаночы, ніякі), родавая прыналежнасць прозвішчаў вызначаецца полам іх носбіта (мужчынскі і жаночы). Гэтым абумоўлена адсутнасць ніякага роду ў скланенні прозвішчаў.

Не скланяюцца:

- мужчынскія і жаночыя прозвішчы, суадносныя з назоўнікамі ніякага роду: *Масла, Века, Скрабло, Калена;*
- прозвішчы на націскны галосны: *Крыўко, Галаўко, Ралько, Кралько;*
- прозвішчы на -ых (-іх): *Мялкіх, Чарных, Фаміных.*

Якія прозвішчы *скланяюцца*, калі яны належаць мужчынам, і *не скланяюцца*, калі іх носбітамі з'яўляюцца жанчыны?

Да такога тыпу прозвішчаў адносяцца:

- прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны і -й: *Бусел, Гусак, Галай, Козел, Дзяргай: Нячай – Р.В. Нячая – Д. Нячаю – Т. Нячаем – М. пры Нячаю,* але *Ганна Нячай, Ганны Нячай, Ганне Нячай;*
- прозвішчы, якія паходзяць ад уласных асабовых іменаў і мянушак на зычны і -й: *Ахрэм – Р.В. Ахрэма – Д. Ахрэму – Т. Ахрэмам – М. пры Ахрэму,* але *Людміла Ахрэм, Людмілы Ахрэм, Людміле Ахрэм;*
- прозвішчы на -іч(-ыч), -овіч(-евіч): *Зініч – Р.В. Зініча – Д. Зінічу – Т. Зінічам – М. пры Зінічу,* але *Марыя Зініч, Марыі Зініч, Марыяй Зініч; Хіневіч*

– Р.В. *Хіневіча* – Д. *Хіневічу* – Т. *Хіневічам* – М. пры *Хіневічу*, але *Ірына Хіневіч*, *Ірыны Хіневіч*, *Ірыне Хіневіч*;

- прозвішчы на мяккі зычны, суадносныя з назоўнікамі мужчынскага роду: *Кісель*, *Мазоль*, *Матыль*, *Свірасцель*: *Матыль* – Р.В. *Матыля* – Д. *Матылю* – Т. *Матылём* – М. пры *Матылю*, але *Антаніна Матыль*, *Антаніны Матыль*, *Антаніне Матыль*;

- прозвішчы неапелятыўнага паходжання на ненаціскныя -а, -я, якія суадносяцца з назвамі прадметаў: *Глебка*– Р. *Глебкі* – Д. *Глебку* – В. *Глебку* – Т. *Глебкам* – М. пры *Глебку*, але *Ніна Глебка*, *Ніны Глебка*, *Ніне Глебка*; *Слесарэнка*– Р. *Слесарэнкі* – Д. *Слесарэнку* – В. *Слесарэнку* – Т. *Слесарэнкам* – М. пры *Слесарэнку*, але *Галіна Слесарэнка*, *Галіны Слесарэнка*, *Галіне Слесарэнка*; *Лабачэня*– Р. *Лабачэні* – Д. *Лабачэню* – В. *Лабачэню* – Т. *Лабачэнем* – М. пры *Лабачэню*, але *Святлана Лабачэня*, *Святланы Лабачэня*, *Святлане Лабачэня*.

Цікава адзначыць, што ў сучаснай беларускай мове дастаткова выразна вызначаецца тэндэнцыя да скланення такіх прозвішчаў на ненаціскае -а, якія належаць асобам жаночага полу: *Саўчанка* – Р. *Саўчанкі* – Д. *Саўчанку і Саўчанцы* – В. *Саўчанку* – Т. *Саўчанкам і Саўчанкай* – М. пры *Саўчанку і Саўчанцы*; *Аношка* – Р. *Аношкі* – Д. *Аношку і Аношцы* – В. *Аношку* – Т. *Аношкам і Аношкай* – М. пры *Аношку і Аношцы*.

Якія прозвішчы *скланяюцца* і набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу асобы? Гэта:

- прозвішчы апелятыўнага паходжання, якія ўтварыліся ад назваў жывёл, птушак, іншых прадметаў, суадносных з назоўнікамі жаночага роду на г, к, х і не націскныя -а, -я (пераважна славянскага і раманскага паходжання), тыпу *Чайка*, *Песенька*, *Мурашка*, *Зялёнка*, *Сядуха*, *Весялуха*, *Верашчака*. Калі прозвішча належыць асобе жаночага полу з адпаведнай асновай: *Зялёнка* – Р. *Зялёнкі* – Д. *Зялёнцы*– В. *Зялёнку* – Т. *Зялёнкай*– М. пры *Зялёнцы*; *Сядуха* – Р. *Сядухі* – Д. *Сядусе* – В. *Сядуху* – Т. *Сядухай* – М. пры *Сядусе*.

Калі носьбітам прозвішча з'яўляецца мужчына, яно скланяецца як назоўнік мужчынскага роду на -а, -я з адпаведнай асновай: *Зялёнка* – Р. *Зялёнкі* – Д. *Зялёнку*– В. *Зялёнку* – Т. *Зялёнкам*– М. пры *Зялёнку*; *Сядуха* – Р. *Сядухі* – Д. *Сядуху* – В. *Сядуху* – Т. *Сядухам* – М. пры *Сядуху*.

-прозвішчы, суадносныя з назоўнікам агульнага роду (*Заіка*, *Ціхоня*, *Плакса*): *Заіка* – Д. *Заіцы і Заіку* – Т. *Заікай і Заікам* – М. пры *Заіцы і Заіку*.

Прозвішчы апелятыўнага паходжання на ненаціскае і націскае -а, акрамя тых, якія заканчваюцца на ненаціскныя -га, -ка, -ха, скланяюцца незалежна ад полу асобы як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведным тыпам асновы (*Крапіва, Канапля, Мятла, Пушча, Халява*): *Крапіва, Пушча – Р. Крапівы, Пушчы – Д. Крапіве, Пушчы – В. Крапіву, Пушчу – Т. Крапівой, Пушчай – М. пры Крапіве, Пушчы.*

Мужчынскія прозвішчы на -аў(-оў, -ёў, -еў), -ін(-ын) і жаночыя на -ава, -ева, -іна(-ына) скланяюцца па змешанаму тыпу скланення: *Кузьмін – Р. Кузьміна – Д. Кузьміну – В. Кузьміна – Т. Кузьміным – М. пры Кузьміну; Ільіна – Р. Ільіной – Д. Ільіной – В. Ільіну – Т. Ільіной – М. пры Ільіной.*

У беларускіх, рускіх і ўкраінскіх двойных прозвішчах першая частка *скланяецца*, калі яна сама па сабе можа з'яўляцца самастойным прозвішчам: *Лучыц-Федарэц – Р. Лучыца-Федарца – Д. Лучыцу-Федарцу – В. Лучыца-Федарца – Т. Лучыцам-Федарцом – М. пры Лучычу-Федарцу.*

Памятайце, што калі ў Вашага вучня прозвішча тыпу Муха, Звяруга і яно павінна скланяцца, але гэта выклікае ў чалавека і яго блізкіх, сяброў, знаёмых негатыўную рэакцыю, то не трэба настойваць на правілах граматыкі.

З гісторыі беларускіх прозвішчаў. Прозвішчы – афіцыйныя спадчыныя сямейныя найменні – у старажытнасці былі саслоўнай прывілегіяй. На Беларусі ўзніклі ў 17-18 ст., аднак яшчэ ў першай палавіне 18 ст. не было ўстойлівых найменняў з кампанентам тыпу сучасных прозвішчаў. Многія з іх бяруць свой пачатак ад старажытных дахрысціянскіх імёнаў, якія ў 16-18 ст. усё больш страчвалі функцыю імя і набліжаліся да функцыі прозвішча.

Прозвішчы ў асноўным сфарміраваліся на базе іншых антрапонімаў: уласных асабовых імёнаў (*Гардзеі, Конан, Міхей, Петрык, Касцюшка, Пятрашка, Аксёнчык, Аляксейчык, Фядосік, Іванюта* і інш.); іменаў-мянушак апелятыўнага паходжання (*Бусел, Вечар, Гарох, Качан, Салавей, Вярба, Каляда, Баразна, Груца, Века, Масла, Скрабло, Белы, Босы, Чорны, Бяздомны, Галаваты* і інш.); назваў асоб па прафесіі, занятку, сацыяльнай і нацыянальнай прыналежнасці (*Алейнік, Берднік, Ганчар, Чабатар, Літвін* і інш.); імёнаў па бацьку (*Пятровіч, Клімовіч* і інш.); назваў асоб па населеных пунктаў (*Пінчук, Старобінец, Кобрынскі, Слуцкі* і інш.)

Тэрытарыяльна прозвішчы з рознымі суфіксамі размяржаваны неаднолькава. Зона найбольшай канцэнтрацыі прозвішчаў з суфіксамі -оў, -аў, -еў, -ін(-ын) – усходнія раёны Магілёўскай вобласці (болей за 50% усіх

прозвішчаў); а ў раёне Гродна і Ліды іх зусім няма. Прозвішчы з суфіксамі -овіч(-авіч), -евіч(-эвіч) максімальна пашыраны ў раёне Вілейкі, Бягомля (больш за 50%), на іншых тэрыторыях па меры аддалення колькасць іх змяншаецца. Прозвішчы з суфіксамі -ук (-юк), -чук сканцэнтраваны на Кобрыншчыне (болей за 50%), а прозвішчы з суфіксамі -ёнак (-онак) адзначаны на Паўднёвым Усходзе Мінскай вобласці.

Гэта цікава. Прозвішчы выступаюць сваеасаблівым сродкам у мастацкім тэксце, які дапамагае стварыць рэгіянальны каларыт падзей, яскравей увасобіць ідэйную задумку аўтара. Прозвішча літаратурных герояў прыдумваюцца аўтарам на ўзор існуючых для больш глыбокай характарыстыкі персанажаў. У такіх прозвішчах семантыка ўтваральнай асновы падказвае чытачу некаторыя рысы іх носьбітаў. Гэты прыём дазваляе аўтару яшчэ да раскрыцця сутнасці персанажа даць яму мікрахарактарыстыку ці падкрэсліць нейкую яго асаблівасць. Напрыклад, Дунін-Марцінкевіч вынайшоў прозвішчы для прастаўнікоў афіцыйных улад са станоўчай ацэкай – маршалак *Пачціўскі* (ад слова "пачцівы"), суддзя *Сакальніцкі* ("чалавек з сакаліным вокам") і адмоўнай ацэнкай – станавы прыстаў *Кручкоў* (робіць розныя "кручкі", каб вымагчы хабар), пісар *Піскулькін* (вядзе малазначныя "запісы", "піскулькі" – ад здзеклівай афарбоўкі слова "пісаць"). Трапна карыстаецца "гаворачымі" прозвішчамі Кандрат Крапіва: хутаранін *Ваўчэцкі*, пан *Скнарэцкі*, прайдзісвет *Гарлахвацкі*, сумленны, але палахлівы *Туляга*, прыстасаванец *Жлукта*. Майстар матываваных прозвішчаў і Кузьма Чорны, хоць да гэтага прыёму ён звяртаўся не часта: рэгістратар папер *Чарнілюк*, *Чыстаніс*, рэпарцёры *Ганарарны*, *Пастрочны*, шляхцічы *Свінацяробскі*, *Падхвастовіч*, *Парасяціч*. Эфект парадыйнай характарыстыкі ў падобных выпадках грунтуецца на наўмысным ажыўленні значэння апелятыўнай утваральнай асновы прозвішча. Навука, якая займаецца вывучэннем такіх прозвішчаў называецца *Паэтычная антрапанімія*.